

TANFÉRFIAK ÉS NEVELÉSTUDÓSOK AZ AKADÉMIÁN A 19. SZÁZADBAN

Ugrai János

Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet

A Magyar Tudományos Akadémia az 1825. évi alapítás után 1830-ban kezdte meg a működését. A 19. század közepéig még Magyar Tudós Társaság nevet viselő intézmény számára a tudomány szervezése, művelése és népszerűsítése inkább csak másodlagos funkcióként körvonalazódott a dualizmus közepéig. Az 1870-1880-as évekig ugyanis elsődlegesen a nemzeti kultúra különböző szegmenseinek és fórumainak megszületését és kibontakozását, a nemzeti nyelv, irodalom, művészetek, színház, könyvkiadás, sajtó, oktatás ügyét volt hivatott elősegíteni (Bényei, 1998, pp. 65–68; R. Várkonyi, 1975). Ennek megfelelően az MTA tagságát sem kizárólag a tudományos kiválóság szempontja alakította. Az akadémikusok saját köreikbe szívesen választottak be írókat és költőket, lapszerkesztőket és újságírókat, képzőművészeket és színészeket, a különböző közművelődési egyesületeket és múzeumokat támogató főszervezőket és mecénásokat. Nem rendszerhiba volt, hanem az alapítás körül kialakult beválogatási és működési mechanizmus szerves része, hogy tanárok és papok, oktatási kezdeményezések fölött bábáskodó tisztviselők, a nagy nemzeti ügyek iránt elkötelezett politikusok, arisztokraták is elnyerhettek levelező és tiszteleti akadémiai tagságot (Ugrai, in press). Viszonylag hamar megszilárdult az a rend, miszerint a rendes taggá emelkedéshez azért érdemi tudományos vagy szépírói tevékenységre is szükség volt – jöllehet kivételeket később is tudunk említeni (Szilágyi, 2025).

Ennek megfelelően az Akadémia 19. századi tagságába bőségesen kerültek olyan kiválóságok, akik a neveléstudomány történetét gyarapították munkásságukkal, netán az oktatási rendszer kiépítésében vállaltak aktív szerepet – legyen szó akár az iskolarendszerről, akár az iskolarendszeren kívüli, helyhatósági, civil vagy egyházi kezdeményezésekről. Alábbi áttekintésünkben ezeket a neveléstudomány- és oktatástörténeti kötődéseket vesszük szemügyre. Bár igyekszünk az egyedi jellegzetességeket is azonosítani, elsősorban arányokra és általános tendenciákra vagyunk kíváncsiak.

Vizsgálódásunk kutatómódszertani hátterét ugyanis az MTA bicentenáriuma készített kollektív biográfiai adatbázis, illetve a kollektív biográfiai elemzés módszere biztosítja – ezt helyenként a tagválasztásra és az érintett akadémikusok önéletrajzi jegyzeteire vonatkozó elsődleges források kvalitatív tartalomelemzése egészíti ki (Vössing, 2002). A kollektív biográfiai kutatások természete az, hogy a kutató azonos kategóriákat alkalmazva, nagy tömegben gyűjti és rendszerezi az egyes személyek életútjának állomásait, változóit. Ezek a változók ezáltal összeszámolhatók, a személyek bizonyos kategóriák szerint összehasonlíthatók, illetve részhalmozokba sorolhatók lesznek. Ily módon a személyek, egyének (egyénségek) nagyobb tömegét befogadó intézmény rekrutációs mechanizmusaira, valamint a személyeket az intézménybe (esetünkben az Akadémiára) delegáló társadalmi–kulturális közeg összetételére vonatkozóan egyaránt nyerünk más módon csak nagyon nehezen megszerezhető információkat

(Bukodi et al., 2022). Az eljárás nélkül ezek a tömeges jelenségek, társadalmi mintázatok – különösen az Akadémiához hasonló kiemelt intézmények esetében – sokszor teljesen rejtve maradnának. Az akadémikusok ugyanis annyira kiemelt személyiségei az adott korszaknak, hogy a megválasztásukat, esetleg a beválasztás késlekedését, netán elmaradását szinte automatikusan az adott egyén személyes tulajdonságaival és körülményeivel (kutatási eredmények, jól vagy rosszul sikerült külföldi kiküldetés, támogató mentor, beválasztást sikeresen megakadályozó ellenlábas, bukást vagy hangos sikert eredményező könyv megjelenése stb.) magyarázzuk. Ezek a magyarázatok az egyén szintjén természetesen lehetnek érvényesek – ám az akadémiai tagság egészének általános jellemzőit ilyen véletlenszerűségekből félrevezető lenne levezetni.

Ennek az egyik legékezebb példája e tanulmány fő kérdése: mivel magyarázható a nevelés- és oktatástörténeti jelentőségű személyek 19. századi beválasztása – különösen annak fényében, hogy a 20-21. századra az ilyen érdeklődésű kutatók akadémiai jelenléte közismerten drasztikus mértékben visszaszorult.

Az MTA tagsága a 19. században

A Magyar Tudós Társaság először 1830 és 1847 között választott meg rendes, levelező vagy tiszteleti tagokat – összesen 236 főt. Automatikusan rendes tagnak csak a Társaság 22 alapítóját nevezték ki. Ezt követően jellemzően két lépcsőben – a levelező címen keresztül – vezetett az út a rendes tagságig. A szabadságharc idején és az azt követő évtizedben az MTA tetszhalott állapotában az elhalt vagy emigrált tudósokat sem pótolhatta, az első tagválasztásra 1858-ban kerülhetett sor: 1858-tól 1869-ig aztán 167, az 1870–1891 közötti időszakban pedig újabb 158 fő kerülhetett be az akadémikusok közé (Fekete, 1975). (Az igazgató tagokat, valamint a külföldi tiszteleti tagokat nem tárgyaljuk ezúttal.) Az Akadémia belső életében a nagyobb hatású alapszabály-módosítások húznak meg komolyabb belső határvonalakat – ezekhez igazodik kutatásunk is. Ennek megfelelően az 1869. évi és az 1891. évi osztály-átSOROLÁS határozza meg a főbb vizsgálati időmetszeteket. Emellett pedig a reformkori és az 1869 előtti, neoabszolútizmus-kori egységek különülnek el szinte természetes módon.

A halálozások miatt sosem voltak egyidejűleg ennyien a tagságban: az adott kohorszhoz rendelt szám az összes beválasztás mennyiségét fejezi ki. Érdekes még arra is figyelni, hogy ez az időmetszet-alapú szétválasztás elfedi azt, miszerint egy például a reformkorban megválasztott akadémikus könnyedén túlélhetett több időhatárt is, s adott esetben még a harmadik korszakban is élt és alkotott – miközben életút-adatait a reformkori első szakasz tudósainál összesítjük.

A tagválasztás szabályrendszere organikus módon alakult ki: a legelső 22 rendes tagot az Igazgatóság nevezte ki, majd az első években a tiszteleti és a rendes tagok írásban jelölhettek és titkos szavazás útján szavazhattak meg új tagokat. A legtöbb szavazatot kapott személyekről végül az Igazgatótanács döntött. Az egyidejű taglétszámot először 1869-ben szabályozták (24 tiszteleti és 60 rendes tag), de a levelező tagok számát (156 főben) csak 1888-tól maximálták először. Ez az alapszabály-módosítás a tagválasztást is szabályozta: a szavazati joggal rendelkező tiszteleti és rendes tagok kétharmadának kellett támogatnia a jelöltet előbb a tudományos osztályban, majd pedig a nagygyűlésen is (Vörös, 1975, p. 144).

Több korábbi elemzésben is részletes adatokkal támasztottuk alá azt, hogy az Akadémia a dualizmus közepén bekövetkezett első nagy paradigmaváltásig több szempontból is a nemzeti kulturális élet egyfajta reprezentatív leképezésére törekedett. A tagok beválasztása és tudomá-

nyos osztályokba sorolása tükrözte a tudományágak (diszciplínák) éppen aktuális – egymáshoz viszonyított – helyzetét, a felekezetek társadalmi súlyát, jelentőségét, valamint a szellemi centrumok, iskolavárosok földrajzi elhelyezkedését. Az akadémikusok szocializációs és működési helyszínhez kötésével szépen kirajzolódik, ahogyan az MTA egyfelől törekedett egy minél teljesebb körű országos lefedettség elérésére, másfelől pedig arra, hogy az érintett tagok számával jelezze az egyes nagyobb városok (felekezetek vagy épp diszciplínák, netán egy-egy diszciplínán belül a különböző paradigmák) szellemi súlya között meghúzódó különbségeket (Ugrai, 2022a, 2023, in-press). Ez a kulturális reprezentativitásra törekvés – amely azonban az intézmény hangsúlyozottan nemzeti jellegénél fogva az ország etnikai sokszínűségét nem kívánta arányosan megjeleníteni – ilyen vegytisztán a későbbiekben már nem mutatható ki. Az immár egységes Budapest lendületes fejlődésével, valamint az MTA mind egyértelműbben tudományos csúcshintézménnyé válásával és ennek nyomán az egyetemekhez és kutatóintézetekhez való mind szorosabb kapcsolódásával a felekezeti vagy földrajzi alapú társadalmi–kulturális szempontok háttérbe szorultak. Az MTA-tagság ettől kezdve – legalábbis a formális szándékok szerint – egyre kizárólagosabban a tudományos csúcsteljesítmény honorálását szolgálta, s a rekrutációs mechanizmusok egyre szűkebb keresztmetszetben, egyre inkább mélységelvet követve érvényesültek (Kiss, in-press).

Ennek a tanulmánynak az is a fő kérdése, hogy a neveléstudósok akadémián belüli – meg lehetőségen szélsőséges – visszaszorulása ezzel a fejleménnyel áll-e szoros összhangban, vagy pedig valami másnak az eredménye. Ennek megválaszolására a nevelés- és oktatástörténeti kötődéssel rendelkező akadémikusokat három csoportba sorolva tárgyaljuk. Előbb egy foglalkozásstatisztikai elemzést végzünk el: arra vagyunk kíváncsiak, hogy az 1830–1891 között megválasztott akadémikusok közül hányan dolgoztak tanárként, s az ő arányuk a tagság egészéhez képest miként alakult a vizsgált három időmetszetben. Ezt követően előbb az oktatási innovációkban, illetve az iskolarendszer vagy oktatási rendszer kiépülésében jeleskedő tanférfiak (iskolaalapítók, oktatásügyhöz közel kerülő minisztériumi vagy egyházi tisztviselők), majd pedig a pedagógia, nevelés, oktatás, képzés stb. kérdéseivel a korabeli tudományos sztemderdeket teljesítve foglalkozó szerzők, azaz a neveléstudósok akadémiái jelenlétét mutatjuk be.

Tanárok az Akadémián – hivatástörténeti megközelítés

A 19. századi akadémikusok foglalkozásának besorolása meglehetősen körülményes, nem is mindig egzakt eredményekkel járó feladat. Csak a dualizmus korában rögzültek ugyanis a népességstatisztikai fogalmak, amelyek azonban nem feltétlenül alkalmasak a korábbi helyzet leírására. A polgári fejlődés kezdeti fázisában az egyedi–eseti, a generációs vagy regionális különbségek sokszor nagyon megnehezítik több életút azonos fogalmak mentén történő értelmezését. Ezért először azt igyekeztünk megválaszolni minden esetben, hogy az egyes akadémikusok életvitelszerűen mivel foglalkoztak. Ezt ugyan legegyszerűbben úgy lehet megfogalmazni, hogy miből éltek, ám helyenként ez sem segítette a besorolást: újra és újra felbukkant a vélhetően leginkább a birtokainak a jövedelméből élő, ámde elkötelezetten politizáló, vagy az irodalmi életben aktív, netán még valamilyen vármegyei tisztséget is vállaló nemes; a világutazó; a mindenféle állásba belekóstoló polihisztor; valamint az író – költő – dramaturg – lapszerkesztő – politizáló – szervező tevékenységekkel jórészt párhuzamosan foglalkozó, egy-egy egyesületben vagy arisztokratánál esetleg még valamilyen formális tisztséghez is jutó ki-válóság figurája.

A foglalkozásszerkezet instabilitásából fakadóan ezért első körben az egyedi esetet tükröző, de lehetőség szerint egyszavas leírásokra törekedtünk, amelyek a legjobban kifejezik a megélhetést biztosító tevékenységet. Ezekből második lépésben képeztünk egy-egy nagyobb csoportot, innentől már ezekkel a leegyszerűsítő kategóriákkal dolgoztunk. Ennek érzékeltetésére adekvát példa: első körben még feljegyeztük a magánnevelő, tanító, tanár, kollégiumi professzor, tanítóintézeti tanár, jogtanár, nyelvtanár, helyettes tanár stb. különbségeket, második körben viszont ezeket besoroltuk a „tanár” kategóriába. Erre a leegyszerűsítésre leginkább az adja a felhatalmazást, hogy a középfokon oktató rendes tanártól eltérő állásokban jellemzően csak néhány személyt találhatunk. Nem tekintettük a hivatásszerű megélhetés állomásának a protestáns értelmiségi utánpótlás-nevelés szerves részének számító néhány évi iskolai tanítósodást, illetve a csupán egy-két évig tartó magánnevelői, praeceptor tevékenységet. Ezek sokkal inkább voltak a pályaszocializáció, semmint a már ténylegesen megindult szakmai életút részei (vö. Ugrai, 2022b).

Harmadik lépésben a karrierfordulatokat (foglalkozásváltozásokat) összesítettük, hiszen egy személy nem feltétlenül egyetlen foglalkozásban futotta be szakmai pályáját. Ezért személyenként legfeljebb négy kifejezésig bővítettük a listát – de erre csak egészen kivételes esetben volt szükség. (Az összes vizsgált akadémikus száma 561. Ebből mindössze 8 főhöz kellett negyedik foglalkozást is rendelni.) Élete során három különböző foglalkozást űző akadémikus összesen 67 fő (11,9%) volt. Tízből négy akadémikus neve (228 fő – 40,6%) mellé pedig két különböző foglalkozás került. Ennek megfelelően az 561 vizsgált akadémikus közül 252-t (44,9%) egyetlen foglalkozással társítottunk. (Az életpálya homályossága vagy szövevényessége miatt összesen 6 főt kivettünk ebből az elemzésből, az ő foglalkozásukat „ismeretlennek” tekintjük.) Így az 561 akadémikus neve mellé összesen 1008 foglalkozás-rekord került.

A vizsgált időmetszetek mindegyikében kb. azonos arányban fordultak elő csak egy vagy épp több foglalkozást is kipróbáló akadémikusok – ebben a tekintetben az arányok kb. egyenletesen alakultak, sem új tendencia nem körvonalazódott pl. a 19. század második felében, sem pedig korábbi jelenség nem halványult el végletesen.

A reformkori 236 akadémikushoz 373 megélhetési forrást párosíthatunk. A vizsgálat leg-tisztábban körvonalazódó tanulsága, hogy az első generáció legnagyobb csoportját (105 fő – 44,9%) olyanok alkották, akik valamikor a pályájuk során hivatásszerűen tanítottak. Fölöttébb izgalmas, hogy a kifejezetten iskolában (azaz felsőbb iskolában: akadémia, líceumban, protestáns kollégiumban, illetve gimnáziumban) tanító tanár akadémikusok csoportja (69 fő) is majdhogynem a legnagyobb társaságnak számított a reformkorban. Tőlük csak kicsivel (75 fő) voltak többen a tisztviselők. Minden más foglalkozás vagy foglalkozáscsoport jelentősen kevesebbeknél jelent meg: a papi hivatás 39, a jogászság 31 fő, az orvosi foglalkozás pedig 15 fő életében játszott – legalább néhány évig – fontos szerepet.

Az 1858–1869 között megválasztott második generáció 167 akadémikus pályáját 313 foglalkozáshoz köthetjük. Ezúttal is a tanár foglalkozáscsoport a legnépesebb: 76 fő (45,5%) ke-reste a kenyerét ily módon legalább néhány esztendeig. Az arányokban tehát gyakorlatilag nincs változás, nagyjából minden második akadémikus rendelkezett érdemi gyakorlati pedagógiai tapasztalatokkal. Fontos változás ugyanakkor, hogy miközben az első generáció körében még csak 20-an (8,5%) nyertek egyetemi professzori kinevezést, a második időmetszetben már 44-en (26,3%) mondhatták ezt el magukról. Ekkor is a tanárok csoportja volt a legnépesebb: szintén 44 fős volt még a tisztviselői réteg, 38-an pedig politikusként (is) működtek a második generációs akadémikusok között. Minden más nagyobb foglalkozáskategóriát kevesebb mint 20 fő képviselte.

Az 1870–1891 közötti harmadik generáció 158 megválasztott akadémikusát 322 megélhetési forráshoz (foglalkozáshoz) köthetjük. A változás látványos: immár a legnépesebb csoportot a professzorok alkották – a 158 akadémikus 38%-a, 60 fő tanított egyetemen. A tanárok még mindig a második legnépesebb csoportot alkották, de az arányuk jelentősen lecsökkent (47 fő, 29,7%), s immár megközelítette a tanárokat a politikusok (43 fő) csoportja. Ekkorra már nagyon leesett a tisztviselőként megválasztott akadémikusok száma (22 fő), miközben még mindig elég kevesen voltak a főállású tudósok (22 fő).

Vizsgálatunk csupán három időmetszetre terjed ki, s épp akkor ér véget, amikor a Magyar Tudományos Akadémia valóban profiltiszta tudományos intézménnyé vált. Ezzel együtt az odavezető folyamat tendenciái tisztán körvonalazódnak: gyorsan háttérbe szorultak a tagságban a különböző országos, vármegyei, városi, uradalmi tisztséget viselő hivatalnokok, s ha kisebb mértékben is, de a század végére az új fejlemények kárvallottjai lettek a tanárok is. Ugyanakkor folyamatos és erőteljes az egyetemi tanárok, professzorok arányának növekedése.

Ezzel együtt a tanárok akadémiai mozgalomban játszott 19. századi szerepe igen tekintélyes. S ez nemcsak az abszolút számokban érhető tetten, hanem földrajzi értelemben is. Ez ugyan nem tárgya jelen tanulmánynak, de megjegyezzük, hogy épp a tanárok beválogatása teremtette a legjobb lehetőséget az akadémiai mozgalom vezetőinek arra, hogy érvényesítsék a dualizmus közepéig oly hangsúlyos törekvést az országos lefedettségre: jellemzően tanárok képviselték azokat az újonnan bevont vidéki nagyobb városokat, amelyek saját jogon, komolyabb közgyűjteménnyel vagy tudományos–kulturális kezdeményezéssel, netán egyházi intézménnyel (pl. szerzetesrendi közösséggel) nem feltétlenül kerültek volna fel a tudós társaság térképére. Ezáltal pedig az akadémiai mozgalom tanárokat érintő rekrutációs mechanizmusa tükrözte (helyenként talán még felül is értékelte) a tanárok helyi vagy regionális társadalomban betöltött pozícióját.

Iskola- és tanügyszervezők

A 19. század nagy nemzeti feladata volt a közoktatási rendszer megszervezése, teljes körű kiépítése. Jóllehet ez a feladat inkább csak a dualizmusban határozta meg a politikai diskurzust, az ezt megalapozó törekvések már a reformkorban is nagy érdeklődést váltottak ki a szellemi elit körében. Így nem meglepő, hogy a legtöbb fontos oktatási–pedagógiai innováció atyja, vezére bekapcsolódhatott az akadémiai mozgalomba. Ugyanakkor az is könnyen érthető, hogy az MTA tagjai között feltűnő nagy oktatási újítók szinte mindegyike másféle jogon vagy címen lett akadémikus. Olyannyira, hogy az 1848-as és a dualizmus kori első vallás- és közoktatásügyi miniszter, Eötvös József (1813–1871) még 1835-ben lett levelező, 1839-ben pedig tiszteleti tag. 1855-ben az Akadémia igazgató tagja és másodelnöke lett, halála előtt öt évvel, 1866-ban az Akadémia elnökévé is megválasztották. A beválasztásakor még szépíróként ismert Eötvös élete legvégén volt egyszerre az Akadémia elnöke és a tankötelezettséget bevezető kultuszminiszter.

Hasonló a helyzet Trefort Ágoston (1817–1888) esetében is. Ő a másik olyan reformkorban megválasztott levelező tag, aki aztán egyszerre volt az Akadémia elnöke és egyben vallás- és közoktatásügyi miniszter. Eötvöshöz hasonlóan ő is a tanügyi aktivitása előtt futotta be akadémiai karrierjének javát: a jogi végzettségű Trefort egyaránt írt közgazdasági, iparpártoló és történeti témájú hírlapi cikkeket, bábáskodott a képzőművészeket tömörítő Pesti Műegylet megalapításánál, s a kibontakozó kereskedelmi élet szabályozásával is sokat foglalkozott. Az 1848-as kormányban a földművelés-, ipar és kereskedelemügyi minisztériumnak lett az állam-

titkára, a szabadságharc utáni visszavonultságában pedig a Békés Megyei Gazdasági Egyesületet alapította meg. Az oktatással klasszikus politikusként került kapcsolatba, s részint az Eötvössel való szoros kapcsolatának köszönhetette, hogy 1872-ben az örökébe léphetett. Hosszú miniszteri hivatali ideje alatt aztán nem csak a középiskolai törvényt vezették be, hanem a modern tanárképzés alapjait is lerakták. Az Akadémia V., azaz törvénytudományi osztályába 1841-ben választották meg levelező tagnak. Rendes taggá 1867-ben, igazgató taggá pedig hét évvel később emelték. Az Akadémiát 1885-től 1888. évi haláláig elnökölte.

Kissé más mintázat rajzolódik ki Pyrker János László (1772–1847) és Szepeszy Ignác (1780–1838) esetében. Pyrker a képzőművészetek és a tudományok mecénásaként, valamint egri érsekként is kellő jogalappal rendelkezett az akadémiai tagságra, de 1844-es megválasztását kifejezetten segítette az, hogy ő volt a magyarországi és a magyar nyelvű tanítóképzés első megszervezője (Benkóczy, 1928, pp. 7–20). Az MTA-alapító tag Szepeszy Ignác a pécsi püspöki címe és a magyar nyelvű vallásos irodalom előmozdításában játszott szerepe révén szintén számot tarthatott a beavogatásra. Ugyanakkor a pécsi liceum és tanítóképző alapítójaként, s gálans támogatójaként, valamint a magyar nyelvű tanítás egyik legharcosabb szószólójaként iskolaszervező tevékenysége is messze kiemelkedett kora átlagából. Ebbéli eredményei meg is előzték 1831. évi tiszteleti taggá való megválasztását.

A piaristáknál nevelkedett Karácson Mihály (1796–1869) 1832-ben mindenféle írói vagy szervezői tevékenység nélkül lett az akadémia III. osztályának levelező tagja. Ellenben gróf Széchenyi Antal nevelője volt 1823 és 1836 között, s ily módon a távollévők képviselőjeként vehetett részt az országgyűlésen. Ezt pedig az ipartanoda ügyéért harcolva használta ki, s szerzett befolyásos támogatókat. Erőfeszítéseit 1846-ban koronázta siker, amikor a szívügyének számító iparoktatás kiemelt intézményét, a József Nádor Ipartanodát (a Műegyetem elődjét) megnyithatta. Az ő akadémiai tagsága szorosan kapcsolódott tehát a tanügyi – közéleti törekvésekhez.

Kevésbé ismert neveléstörténeti körökben Kacs Kovács Lajos (1806–1891) neve. A jogász végzettségű, elsősorban a mezőgazdaság fejlesztésében aktív Kacs Kovács 1837-ben lett a természettudományi osztály levelező tagja. Ezzel pedig egyúttal a hazai kisdedóvás egyik legelismertebb úttörője, az úgynevezett Terjesztő Egyesület főtitkára került az Akadémiára. A Társalkodó című folyóiratban 1834-től többször is publikált ebben a témában, 1843-ban pedig önálló kötetet is megjelentetett (Hornák, 2004). Szintén a kisdedóvás lelkes támogatója volt Wargha István (1808–1876): őt 1840-ben választották meg, s immár akadémikusként alapított Pesten fiúintézetet, s az Iparegyesület 1845-ben szintén Pesten alapított Mesterinas-iskolájának is egyik fontos szervezője volt (Marosvári, 1992).

A protestáns iskolaszervezők részéről elsősorban Schedius Lajost (1768–1847) kell kiemelnünk. Az egyik legműveltebb reformkori akadémikus a pesti egyetem filológia- és esztétikaprofesszora, s egyúttal a pesti szellemi élet kiemelkedő szervező alakja volt. Noha elméleti pedagógiai kérdésekkel behatóan nem foglalkozott, ő készítette el 1806-ban az evangélikus iskolák tantervi szabályozását, amelyet aztán 1842-ben szintén ő alakított át, modernizált. Ez utóbbi, a zayugróci tanterv már valóban egységes rendet biztosított az összes hazai evangélikus iskolának (Balogh, 2007, pp. 96–164; Szelényi, 1917, pp. 79–111).

Tisza Kálmán magánnevelője volt Szőnyi Pál (1808–1878), amikor 1846-ban a II. osztály levelező tagjává emelték. Szőnyi leginkább arról ismert, hogy a pesti református főgimnázium elődjének számító fiúintézetet megalapította 1851-ben. Előzőleg a Tiszántúli Református Egyházkerület tanügyi reformbizottságának volt a tagja, majd Eötvös József minisztériumában tanácsos, a dualizmus korában pedig a Királyi Magyar Természettudományos Társaságot elnökölte tíz éven át. Gazdag ásványgyűjteménye legalább olyan fontos tudománytörténeti jelentőségű, mint pedagógiai életműve (Nagy, 2009).

A szintén református Szigeti Wargha János (1804–1875) Nagykőrösön futott be teljes tanári pályát: négy évtizedes tanársága idején önképzőkört szervezett a diákságnak, megalapította az iskola tanítóképzőjét és kisdédóvját, felügyelte a liceum befolyása alá tartozó népiskolákat, s ellátta az intézmény főigazgatói teendőit. Nagy számban írt mindenféle tankönyvet, köztük – már a dualizmus korában – gimnáziumi pedagógiai könyvet is. A II. osztály levelező tagjává mindössze 31 évesen, 1835-ben beválasztott Wargának a neveléstörténetileg legfőbb elméleti műve a tanítók felkészülését segítő, de nem különösebben értékes két kötetes *Vezérkönyv* volt (Pukánszky, 2005, pp. 157–160).

A neoabszolutizmus korában megválasztott 167 akadémikus között találjuk a tanügy szervezésében jeleskedő Corzan Avendano Gábort, Danielik Jánost, Entz Ferencet, Lutter Nándort, Markusovszky Lajost, Molnár Aladárt, Ney Ferencet, Riedl Szendét, Say Mórict, Schenzl Guidót, Schwarz Gyulát és Stoczek Józsefet.

A tekintélyes névsor legtöbb eleme olyan életműhöz tartozik, amelynek csak egyfajta mellékíránya kapcsolódik szorosan az oktatási rendszer kiépítéséhez – az viszont a hazai iskolázás szempontjából jelentősnek számít. Danielik János (1817–1888) elsősorban katolikus főpap volt: pristinai püspöki, majd egri kanonoki posztot töltött be, s öt éven át volt a Szent István Társulat alelnöke. Számunkra fontos, hogy a reformkorban ő szerkesztette a jelentős katolikus periodikát, a *Religio és Nevelést*. Geringer császári teljhatalmú biztos pedig a szabadságharc leverését követően meghívta a magyarországi iskolák átszervezésére életre hívott bizottságba, de Danielik hamarosan szembefordult a császári önkénnyel (Szvorényi, 1891, pp. 5–6).

Danielikkal szemben Riedl Szende (1831–1873) egyetemi karriert futott be: előbb a prágai egyetemnek a magyar, a pesti egyetemnek pedig a német nyelvi professzora volt, emellett viszont ő alapította a budapesti tanáregyletet (amely 1868-tól Országos Középiskolai Tanáregyletként működött tovább). A József Ipartanoda, majd az abból alakult Műegyetem professzora, s egy cikluson át a Műegyetem rektora volt Stoczek József (1819–1890). A Természettudományi Társulat elnöki tisztét is betöltő, a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet megalapító Stoczek 1874-ben a középiskolai tanárképző intézet igazgatója és a tanárvizsgáló bizottság elnöke lett – ezáltal Riedl és Stoczek is kulcsszerepet töltött be a hazai tanári professzionalizáció első intenzív szakaszában. A Magyar Meteorológiai Intézet megalapítója, Schenzl Guido (1823–1890) tudománytörténeti szempontból számít kiemelkedő jelentőségűnek – ám emellett oktatástörténeti szerepe sem elhanyagolható: ő volt az alapító igazgatója a budai főreáliskolának. Talán neveléstörténeti szempontból kisebb jelentőségű, de a teljesség jegyében emlékezzünk meg Entz Ferencről (1805–1877) is: a magyar borászat egyik tudományos megalapozójaként a vincellériskola mint új iskolatípus meghonosítója is volt egyben.

Az elsősorban matematikai tankönyvírói munkássága révén ismert Lutter Nándor (1820–1891) selmeci, pesti, majd budai főgimnáziumi tanár volt. 1861-ben kinevezték a budapesti tankerület igazgatójának – ezt a tisztségét lényegében haláláig megtartotta. Így a korszak összes nagyobb oktatási törvénykezését előkészítő tárgyaláson részt vett. Lutter kiemelt szerepet töltött be a tanári professzionalizáció magyarországi elősegítésében is: egyik fő motorja volt az Országos Közoktatási Tanács megszervezésének (1871-ben), és első elnöke az 1862-ben megalapított Magyar Tanférfiak Társulatának (Öveges, 1942).

Velük szemben számottevő az a csoport is, amelyet a dominánsan pedagógiai vagy tanügyi kérdésekkel foglalkozók alkottak. Közülük talán a leghíresebb Gönczy Pál (1817–1892), aki előbb egy árvaintézetet, majd pedig a budapesti reformátusok középiskoláját alapította meg. Emellett tagja volt a reformátusok országos tanügyi bizottságának, valamint a dunamelléki egyházkerületi tanügyi bizottságának, majd pedig Eötvös József minisztériumában tanácsos, később címzetes államtitkár, Trefort Ágoston minisztériumában pedig a népoktatási ügyosz-

tály vezetője, végül pedig államtitkár volt (Juhász, 1969, pp. 41–46). Szintén a modern közoktatási rendszer kiépítésének átmeneti időszakában alkotott Ney Ferenc (1814–1889). A reformkori közéletben elsősorban hírlapíróként és színdarabok szerzőjeként szerzett magának fiatalon hírnevet: felsorolni is nehéz azokat a lapokat, amelyek cikket közöltek tőle; még nem volt 30 éves, amikor már gyűjteményes kötetben publikálta színműveit; s haláláig visszatérően írt regényt, daljátékot, verseket. Emellett szűken értelmezett pedagógiai kérdésekkel is intenzíven foglalkozott. A kisdedővő-képzőintézetnek 1844-ben lett az igazgatója (pályázat útján nyerte el a megbízást), majd pedig az 1848. nyári első egyetemes tanári gyűlés vezetőjének is őt választották meg. Bár szépírói ambícióit sosem adta fel, neve és személyisége ezt követően pedagógiai és iskolaalapítói tevékenységével forrt egybe. A kisdedővő-képzőt 1862-ig vezette, ezzel párhuzamosan pedig a pesti főreáliskolában tanított. Ezt az iskolát 1860-tól igazgatóként is vezette. Tagja volt a reáltanárokat vizsgáló bizottságnak és a budapesti iskolatanácsnak, elnökkölte a budapesti, később pedig az országos tanáregyletet is. A Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban választotta levelező tagjává (Buzinkay, 2021).

Tanügyi kérdésekben gyakran publikált, s számos tankönyvet is írt Corzan Avendano Gábor (1827–1903): ő Kassán, majd Pesten volt főgimnáziumi tanár, utóbb a Ludovika Akadémia tanára, az Országos Közoktatási Tanács tagja és a *Tanügyi Füzetek* szerkesztője. Az orvos Markusovszky Lajos (1815–1893) két és fél évtizeden keresztül állt a VKM szolgálatában, így a hazai orvos- és egészségügyi képzés kiépítésének kulcsszereplőjévé vált. Say Mór (1830–1885) eleinte vegytant tanított Budán: a főreáliskolában, majd a kereskedelmi akadémián, később az újonnan létrehozott budai ipariskola vezetője lett. Budapest főváros egységesítésekor a fővárosi tanügyi egyesület és az országos tanárvizsgáló bizottság tagja, élete utolsó évében pedig a Budapest-vidéki tankerület királyi főigazgatója lett. Hosszabb időn át volt az Országos Középiskolai Tanáregyesület elnöke.

Molnár Aladár (1839–1881) egy ideig Pápan és Pesten, az ottani református főiskolák tanáraként, majd a VKM titkáráként, osztálytanácsosként dolgozott, utóbbi tisztségében tevékenyen segített a népiskolák felállításában, szervezésében. 1874-ben meg is választották a Néptanítók III. Országos Gyűlésének elnökéül, s emellett gyakran írt cikkeket tanügyi lapokba a népiskolák szervezéséről, sőt pszichológiai jellegű kérdésekről is. Molnár kifejezetten nagy oktatáspolitikai jelentőségre tett szert az 1868. évi népoktatási törvény kiadása körül. Személyében a svájci és bajor oktatásszervezési minták jó ismerője került a szellemi elit csúcsára – akadémiai megválasztására 1867-ben került sor. Az agilis, széles körű ismeretekkel és kapcsolatrendszerrel rendelkező, a nyugati pedagógiai eszmék iránt nyitott Molnár Aladár korai halála minden bizonnyal döntő jelentőségű volt a neveléstudomány akadémiai képviselését illetően is: alább még látni fogjuk, hogy a századfordulóra ellehetetlenült a nyugati pedagógiai eszméket képviselő tudósok megválasztása. Ily módon Molnár korai halála paradigmatisztikus ürt ütött a neveléstudomány akadémiai reprezentációjában.

A dualizmus korának nagy hatású közoktatásügyi politikusa, Schwarz Gyula (1839–1900) is akadémikus lett 1864-ben. A négy parlamenti cikluson át országgyűlési képviselő, a Ház közoktatásügyi bizottságának elnöki tisztségét is ellátó Schwarz közéleti és oktatáspolitikai szerepvállalása mellett ugyanakkor komoly tudományos teljesítménnyel is rendelkezett: a budapesti egyetem görögprofesszora volt, s mellette államjogi, geológiai, paleontológiai cikkeket is publikált. Ezzel együtt nevét az oktatástörténet elsősorban az oktatási statisztika és a középiskolai tanulmányi versenyek meghonosítójaként, illetve a települési közkönyvtárak bevezetőjeként jegyzi.

Az 1870–1891 között megválasztott akadémikusok között találjuk a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén 1895–1903 között álló Wlassics Gyulát (1857–1937). Wlassics 1886-ban lett levelező tag – megválasztásakor még alacsonyabb hivatalokat töltött be (épp

akkor budapesti alügyész volt), viszont büntetőjogi szakirodalmi munkássága és – tanügyektől alapvetően távoli – politikai ambíciói egyaránt jelentősnek mondhatók.

A hazai zsidó szellemi élet kimagasló jelentőségű, irodalom- és bölcsellettörténettel foglalkozó alakja volt Bánóczi József (1849–1926). Az Országos Rabbiképző Intézet tanáraként, majd pedig az Országos Izraelita Tanítóképző igazgatójaként a hazai gyermekvédelem egyik élharcosává vált, közvetlen szerepet játszott a Fehér Kereszt Országos Gyermekkórház alapításában. Az Akadémia 1879-ben választotta meg levelező tagjául.

A klasszika-filológus, igazi tudós tanár Bartal Antal (1829–1909) két évtizeden át, 1871-től 1890-ig volt a tanárképző intézet és gyakorló gimnázium igazgatója. Ő is aránylag fiatalon, 1873-ban lett akadémikus – ily módon szinte egész igazgatói hivatala alatt akadémikusként tudta képviselni a tanárképzés ügyét (Gyomlay, 1912). Hasonló pályáiv körvonalazódik Volf György (1843–1897) esetében: a nyelvtörténeti kutatásai révén is jegyzett Volf előbb főreáliskolai tanár volt, majd pedig két évtizeden át a budapesti tanárképző intézet gyakorló-főgimnáziumának az igazgatója. Halála előtt néhány hónappal nevezték ki a budapesti tanárvizsgáló bizottság alelnökévé. Az MTA-nak már gyakorlógimnáziumi igazgatóként lett a levelező tagja 1877-ben, 1894-ben pedig rendes taggá is megválasztották. Az 1887-ben levelező, 1912-ben pedig rendes MTA-taggá választott, elsősorban filozófusként ismert Medveczky Frigyes (1855–1914) a Felsőoktatásügyi Egyesület elnökeként érdemli meg figyelmünket. Nyugat-európai tanulmányúton is részt vett annak céljából, hogy a német, svájci és francia felsőoktatás jellegzetességeit megismerje. Személyében tehát az egyre terebélyesedő hazai felsőoktatás strukturális alapjait is behatóan ismerő képviselője is akadémikus lett (Hell, 1995).

A híres irodalomtörténész, Beöthy Zsolt (1848–1922) harminc éven át, 1890-től 1920-ig volt a budapesti országos tanárvizsgáló bizottság elnöke. A szintén irodalomtörténész Heinrich Gusztáv (1845–1922) 1880-ban lett levelező, 1892-ben pedig rendes MTA-tag. Sőt, 1905-től 1920-ig az Akadémia főtitkára is volt. Írói munkássága ugyan elsődlegesen a német irodalom elemzéséhez és történeti bemutatásához kapcsolódott, közéleti tevékenységének a középpontjában a tanügy állt: több mint egy évtizeden át (1892–1904) elnökölte a Magyar Paedagogiai Társaságot, előtte pedig a *Tanügyi Füzetek*, majd pedig a *Magyar Tanügy* című folyóiratokat szerkesztette – utóbbit Kármán Mórral közösen. Elkötelezett híve volt a dualista korszak oktatási reformjainak, ennek hangot is adott különböző tanügyi tárgyú cikkeiben. Heinrich elnökölte az 1897. évi II. Országos és Egyetemes Nevelésügyi Kongresszust.

Elsősorban tanterv- és tankönyvírói munkássága révén vált ismertté Paszlavszky József (1846–1919). A budapesti II. kerületi állami főreáliskola tanáraként, majd igazgatójaként vett részt a gimnáziumi és reáliskolai tantervek kidolgozásában, s ily módon közvetlen résztvevője volt a dualizmus kori középiskolai reformmunkálatoknak. Állat- és növénytani tárgyú ismeretterjesztő cikkei mellett a tanuló ifjúság számára készített tan- és kézikönyvei maradtak fenn. Az Akadémiának 1888-ban lett a levelező tagja – megválasztását alapvetően tanügyi aktivitásának köszönhette.

Inkább az ellenpólust képviselték azok, akik más irányú munkásságuk mintegy mellékágaként kerültek közel a tanügyekhez. Keleti Gusztáv (1834–1902) festő, grafikus, műkritikus például Eötvös József miniszteri megbízásából szervezte meg a nemzeti rajzoktatást – ennek nyomán alapította Magyar Királyi Iparművészeti Tanodát (1880-ban), ebből fejlődött ki aztán a Képzőművészeti Főiskola, amelynek 1896–1901 között a rektora is volt. Nagyon különös iskolatípus megteremtése révén említjük meg Kenessey Albert (1828–1879) nevét: a hajózási szakíró és balatoni hajóskapitány Kenessey minisztériumi szakértő tisztviselőként csöppent a dualizmuskori szakmai-politikai döntéshozatalba, s így alapította meg a Hajózási Téli Iskolát (Tisza, 1983). Szintén az Akadémia tagja volt a gyakorlati ipari szakoktatás bevezetője-szó-

szólója: Matlekovits Sándor (1842–1925) a földművelésügyi, ipari és kereskedelmi miniszteriumban járta végig a ranglétrát, s az államtitkári pozícióig jutott, emellett pedig országgyűlési képviselő, utóbb a Főrendi Ház tagja is volt. Az Akadémia levelező tagjának már 1873-ban, 31 évesen megválasztották, 1910-től rendes, 1925-től pedig igazgatósági tagja volt az intézménynek. Az ipar és a kereskedelem történetéről és jogi szabályozásáról számottevő elméleti szakirodalmi munkásságot is kifejtő Matlekovits számos nagy jelentőségű törvény szakmai előkészítését végezte – ezek közé tartozott az ipari szakoktatás meghonosítása is. Emellett elnökölte az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanácsot, s több szakcikket is publikált a kereskedelmi és ipari szakoktatás kérdéskörében (Gelléri, 1908). Pályakezdő volt, amikor az MTA 1871-ben pályázatot írt ki a hazai szakoktatás állapotának feltérképezésére és megjavítására – a díjat Matlekovits Sándor nyerte el a kereskedelmi szakoktatási reformelképzeléseivel (Nagy, 2015, p. 155).

Az áttekintésünk végén megjegyezzük, hogy csaknem az összes hosszabban a VKM élén álló miniszter akadémikus is volt. Az említettek (Eötvös, Trefort és Wlassics) túl az MTA tagja volt a történetíró Horváth Mihály (1809–1878; MTA levelező tag: 1838-tól, MTA rendes tag: 1841-től) és a jogász Pauler Tivadar (1816–1886; MTA levelező tag: 1845-től, rendes tag: 1858-tól, MTA tiszteleti tag: 1885-től, 1880-tól az MTA másodelnöke). És természetesen akadémikus volt Eötvös Loránd (1848–1919) is, akit 25 évesen választottak levelező taggá, s 1883-ban lett rendes tag – 1889-től 1905-ig pedig ő volt az Akadémia elnöke. Ehhez képest a kultuszminisztérium életében miniszterként csupán epizódszerepet játszott: alig több mint fél évig töltötte be a miniszteri posztot. Csáky Albin gróf (1841–1912) volt az egyetlen olyan vallás- és közoktatásügyi miniszter, aki nemcsak egy-két hétig vagy hónapig töltötte be a hivatalát, de „saját” jogaon mégsem lett akadémikus: őt már miniszterként 1891-ben választották meg igazgatósági tagnak.

Neveléstudós akadémikusok

A dualizmus koráig a neveléstan vagy pedagógia tudományos pozíciója nem tekinthető stabilnak. Ennek megfelelően a pedagógiai kérdésekkel behatóan foglalkozó tudós gondolkodók jellemzően más tudományterületeken is aktívak voltak, s így sokszor nehéz megállapítani, hogy az akadémiai legitimációjukban mekkora szerepet játszottak nevelésről vallott gondolataik. Klasszikus példa erre a helyzetre a polihisztor Nyíry István (1776–1838): a matematikában, statisztikában, mechanikában, filozófiában is jártas sárospataki tanárnak pedagógiai írásai is születtek, s Pestalozzi elkötelezett követőjének számított (Ugrai, 2008). Nyíryt egyébként Kacs Kovácshoz hasonlóan a VI. osztályba választották be 1831-ben, egy év múlva pedig rendes taggá emelték. Ő azon kevesek egyike, akik hamarosan osztályt váltottak: 1836-tól a II., philosophiai osztályba sorolták át. Sok tekintetben hasonló Kerekes Ferenc (1784–1850) helyzete: az Akadémián őt is matematikusként és kémikusként tartották számon, noha tankönyvei és a debreceni kollégiumi ifjúság erkölcsi neveléséről írott rövid dolgozata mellett – szintén Pestalozzi hatásait magán viselő – pedagógiai levelei is figyelmet érdemelnek. A párhuzamot erősíti, hogy mindketten behatóan foglalkoztak a matematikaoktatás didaktikai megalapozásával (Fehér, 2001, pp. 13–21).

Peregriny Elek (1812–1885) 1841-ben lett a philosophiai osztály levelező tagja. A nem utolsósorban egy ideig Andrássy Gyula gróf magántanáráként is ténykedő Peregriny Campét fordított, olvasókönyvet, mitológiai, természetrajzi és magyar történeti tankönyvet írt. 1849-ben a VKM miniszteri tanácsosa lett, a szabadságharc bukása után pedig fiúiskolát alapított Pesten. A hírlapokban is gyakran publikáló Peregriny 1848-ban a pesti egyetem neveléstan

tanára lett, de működését a szabadságharc elsodorta. Immár magántanári minőségben 1866-ban tért vissza a katedrára. *Általános neveléstan* című tankönyvét 1864-ben publikálta, ez szolgált habilitációjának alapjául (Németh, 2002, pp. 118–119; Pukánszky, 2005, pp. 169–173).

Ennek a körnek talán a legérdekesebb reformkori tagja az 1846-tól tiszteleti tag választott Nemeskéri Kis Pál (1793–1847). A római katolikus pap, költő, publicista, nagyváradi kanonok és királyházi címzetes apát életművének pedagógiai vonatkozásai is tekintélyesek. Magántanárként szolgált az Esterházyaknál, majd pedig Ferenc Károly főherceg és Ferenc József főherceg mellett, illetve a bécsi Theresianumban volt tanár, a bécsi egyetemen pedig segédkönyvtáros. 1822-ben a Jénai Ásványtani Társaságnak is a tagja volt. Kiterjedt és kivételesen előkelő birodalmi társadalmi kapcsolatai mellett számos fontos pedagógiai művet is alkotott: tankönyveket, feladatgyűjteményeket készített. Már 1834-ben olyan irodalmi szöveggyűjteményt állított össze, amelyben kortárs írók (Kazinczy, Fáy, Bajza, Berzsenyi, Vörösmarty stb.) alkotásai is helyet kaptak. Készített továbbá egy tanítói módszertani kézikönyvet, amelyben a Bell-Lancaster-féle kölcsönös tanítás, vagy monitorrendszerű tanulás modelljét javasolta. Ennek érdekessége, hogy bár jobbára kényszerből a református kollégiumok tradicionálisan használtak ehhez hasonló eljárást, pedagógiailag tudatosan a koncepciót az erdélyi reformátusok csak 1833-ban vetették papírra. Ezzel szemben a katolikus Nemeskéri a *Tudományos Gyűjteményben* már 1819-ben számot adott erről a módszerről, 1830-ban pedig már a tanítói módszertani könyve is megjelent (Fehér, 2002; Náhlik, 1986).

A szintén katolikus Szilasy János (1795–1859) bár az első átfogó magyar nyelvű neveléstaní könyv szerzője, nem hagyott hátra az utókorra pedagógiatörténetileg releváns életművet. Sokkal inkább volt Szilasy filozófus és teológus, s ennek megfelelően előbb a szombathelyi szemináriumnak volt a tanára, majd a lelkipásztorkodásnak lett a professzora a pesti egyetemen 1836-ban. Az Akadémiának a filozófiai osztályban volt alapító, rendes tagja. Élete alkonyán, 1858-ban tiszteleti tagságra is érdemesítették. Tankönyve azonban nagy hatású volt: elsősorban Szilasynak köszönhető, hogy Milde és Niemeyer szellemében folyt évtizedekig a pesti egyetemen a pedagógiai felkészítés (Németh, 2002, pp. 75–76).

A bencés szerzetes Beély Fidél Józsefet (1807–1863) elsődlegesen esztétaként jegyezték, amikor 1839-ben akadémikus lett, jóllehet emellett aktív pedagógus is volt: Bakonybélben többek között pedagógiát is tanított, s ehhez kapcsolódóan nevelésről szóló „Alapnézeteit” 1848-ban Pozsonyban publikálta. Beély ismerte a filantropisták (Campe, Guts-Muts), Herbart, Kant, illetve a katolikus német pedagógia (Milde, Niemeyer) főbb irányait, szerzőit. Beély egyébként már az 1830-as években is visszatérően publikált neveléssel kapcsolatos cikkeket a reformkori sajtóban (Fehér, 1997; Pukánszky, 2005, pp. 165–169).

A protestánsok részéről ebbe a csoportba leginkább Vandrák András és Fáy András sorolható. Az eperjesi kollégium bölcseleti professzora, Vandrák egyházi és filozófiai tárgyú cikkeket publikált, ezek révén választották a II. osztály levelező tagjává. A nevelésügy iránt évtizedek óta behatóan érdeklődő tanférfiúként ő dolgozhatta ki a magyarországi protestáns gimnáziumok 1870-ben közzétett egységes tervezetét. Emellett 1864-ben *Általános neveléstan* címmel szaktankönyvet is publikált, amelynek értékelésével egyelőre adós a neveléstudomány (Mészáros, 1980; Szelényi, 1917). Fáy Andrást elsődlegesen íróként, közgazdasági és egyházi közíróként, valamint politikusként tartják számon. Az Akadémia alapító (tiszteleti) tagjaként 1831-ig szinte kizárólag költeményei, meséi, regényei jelentek meg, pedagógiai tárgyú írásai inkább csak a reformkor derekán születtek. A nőnevelésről és általában az iskolák átfogó reformjáról, a pesti alapítású protestáns főiskoláról, illetve a protestáns egyházak oktatást is érintő átszervezésének a kérdéseiről szóló markáns írásai mindenképpen fontosak szakmánk

sámára. És az sem mellékes körülmény, hogy e pedagógiai problémakörtől mintegy megferőtözve lépett elő 1847-ben tiszteleti tagból az Akadémia helyettes elnökévé (Dombi, 2017; Kéri, 2018, pp. 329–335).

A neoabszolutizmus korában megválasztottak körében érzékelhetően csökkent a számottevő neveléstani irodalmi munkásságot kifejtők száma. A neveléstörténészek számára szinte ismeretlen a fizikus Akin Károly (1830–1893). Az 1868-ban levelező taggá választott, hamarosan Magyarországról elköltöző Akin ugyanebben az évben publikálta németül gondolatait a felsőbb oktatásügy lehetséges reformjáról, 1884-ben pedig *The Dilemmas of Labour and Education* címmel Londonban jelentetett meg egy hosszabb esszét.

A trend folytatódott a dualizmus korában is: néhány kivételtől eltekintve eltűntek a listáról a számottevő elméleti pedagógiai irodalmi munkássággal rendelkező kiválóságok – s legfeljebb tankönyveket írtak egyes szaktudósok (pl. Csányi Dániel, Galgóczy Károly, Hegedüs László, Hunfalvy János). Ilyen kivétel egyfelől Halász Ignác (1855–1901) és Pauer Imre Rudolf (1845–1930). Az eleinte reáliskolai tanárként, majd pedig 1893-tól a haláláig a kolozsvári egyetem nyelvészprofesszoraként működő Halász Ignác irodalmi működésének egyik fontos ága volt a meseírás és -fordítás. Móka bácsi néven hetente adott közre – sokszor épp általa gyűjtött – feldolgozott magyar népmeséket a *Pesti Naplóban*, emellett pedig lapp népmeséket, valamint Grimm- és Andersen-meséket fordított (Domokos, 2020).

A premontrei szerzetes Pauer Imre Rudolf (1845–1930) előbb a szombathelyi főgimnáziumban, majd a pozsonyi jogakadémián tanított filozófiát. 1886-tól volt a budapesti egyetem rendkívüli, 1889-től pedig rendes filozófiaprofesszora. Kisebb jelentőségű pedagógiai írásai mellett pszichológiai kérdésekkel is foglalkozott, de inkább etikai, logikai munkái és két kötetes filozófiatörténete révén tartja számon a tudománytörténet. Az Akadémiának 1874-től volt a levelező tagja, 1891-től 1914-ig szerkesztette az *Atheneumot*. A premontrei rendből 1895-ben lépett ki. Filozófiai irodalmi munkásságát máig számontartják.

A legfontosabb kivétel Lubrich Ágost (1825–1900). Lubrich 1870-ben kapta meg a pesti egyetem pedagógiaprofesszori kinevezését, akadémikussá pedig a következő évben választották. Elvileg ő volt az első világi tanár a pesti pedagógia katedrán – más kérdés, hogy ő is papnevelő intézetben nevelkedett Rozsnyón és Pesten, s kifejezetten hithű, vallását tudományos nézeteiben is markánsan megjelenítő gondolkodó volt. Az 1868-ban megjelent *Neveléstudomány* című kötete 1871-ben akadémiai jutalmat érdemelt ki, emellett pedig még az 1874–1878. évi *A nevelés történelme* című három kötetes munkájának van komoly elméleti jelentősége. Lubrich pedagógiatörténeti szerepvállalásához szorosan hozzátartozik a Kármán Mórral (1843–1915) való súlyos, személyeskedéstől sem mentes vitája. Ebben az ultramontán álláspontot elfoglaló Lubrich nemcsak Kármán közoktatási reformnézeteivel szállt szembe, hanem az annak alapjául szolgáló herbartianus elméletet is éles kritika tárgyává tette (Németh, 1992).

Nem mellékes körülmény, hogy a Lubrich–Kármán vitában csúcsosodó konzervatív–liberális pedagógiai csatározás másik résztvevője, a zsidó származású Kármán Mór nem lett akadémikus. Ugyanígy elmaradt a kolozsvári egyetem pedagógiaprofesszorának, az angolszász oktatás iránt behatóan érdeklődő Felméri Lajosnak (1840–1894) a beválogatása is. E két nagy „akadémiai kimaradás” jelentősége alig túlbecsülhető a hazai pedagógia tudományos legitimációjára szempontjából: mindketten a hazai oktatási rendszer nyugati orientációjú átalakítását támogató vezető gondolkodók voltak. Kármán ráadásul az Eötvös és Trefort nevéhez köthető népoktatási és középiskolai reform gyakorlati megszervezésében is vezető szerepet játszott – s mint említettük, a konzervatív, egyházi körök támadását is elszenvedte. Miközben az oktatási rendszer felállításában aktív politikusok és tanügyi szakemberek mellett akár – másféle ténykedésük jogán – oktatási szempontból mellékes jelentőségű alakok is akadémikusok lehettek,

Kármán és Felméri révén a dualizmus nyugatos orientációjú hazai pedagógiájának két vezető személyisége maradt távol az MTA-tól.

Tématerületünkön ez az első, ám annál nagyobb súlyú jele annak, hogy az egy-egy diszciplínán belüli markáns irányzatok közötti egyensúlyra törekvés megbicsaklott az Akadémián belül. Ez nemcsak azért izgalmas, mert a konzervatív erők domináns túlsúlyra tettek szert a liberális pedagógiai gondolkodókkal szemben, hanem azért is, mert eközben az oktatási rendszer épp ebben az Akadémiáról kiszoruló nyugati logikában épült fel – ez pedig egy széttartó fejlődési útvonalat kódolt a továbbiakra. Igaz, azt is hozzá kell tennünk, hogy Lubrich utódját, Fináczy Ernőt (1860–1935) még a professzori kinevezése előtt, 1900-ban levelező taggá választotta az MTA, míg Felméri utódja, Schneller István (1847–1939) kolozsvári professzori működésének 20. évében, 1913-ban lett levelező tag az Akadémián. Az ő beválasztásukkal az Akadémia, ha jelentős, egy generációnyi késéssel is, de pótolta a neveléstudomány liberálisabb, a kor aktuális trendjeihez jobban igazodó ágának képviselését.

Összegzés

A kétszáz éve alapított Magyar Tudós Társaság életében két-három emberöltőn át egy kettős funkció volt hangsúlyos: a magyar nyelvű kultúra szervezésének feladatai kapcsolódtak össze a tudományos fórumok és diskurzus elősegítésével. Ez a kettős szerepvállalás a dualizmus közepén érzékelhetően elhalványult. Ahogyan elterjedtek az országos, valamint a regionális vagy helyi hatókörű művelődési intézmények, egyesületek, szakmai szervezetek, úgy vált a tudós társaság – immár Magyar Tudományos Akadémia néven – egyre tisztább profillal a tudományos élet szervezőjévé, s a tudományos minőségbiztosítás fő letéteményesévé. Az Akadémia társadalmi feladatainak a megváltozása pedagógiatörténeti szempontból is számottevő módosulásokat eredményezett.

A funkcióváltás jól tetten érhető az akadémikusnak megválasztott tanárok arányának gyors csökkenésén, s ezzel ellentétes irányban: az egyetemi professzorok arányának növekedésén. Az akadémiai mozgalom hőskorában a megválasztott szellemi kiválóságok 45%-a az élete valamelyik hosszabb szakaszában tanítással kereste kenyerét – a Tudós Társaság a legkönnyebben a tanárokon keresztül tudta kiterjeszteni közvetlen kapcsolatrendszerét a vidéki szellemi centrumok felé. Ez az arány már a dualizmus legelején 30% alá csökkent. Eközben az Akadémia mind szorosabban illeszkedett a felsőoktatási intézményekhez (a budapesti és kolozsvári egyetemhez, illetve a legalább részleges felsőfokú képzést biztosító teológiai, jogi, művészeti akadémiai tagozatokhoz): az 1858–1869 és az 1870–1891 közötti két időmetszetben 8,5%-ról 38%-ra nőtt a megválasztott akadémikusok körében az egyetemi professzorok aránya.

Nagyon izgalmas feszültség mutatkozik a 19. században megválasztott akadémikusok tanügyi és elméleti pedagógiai elköteleződése között. A vizsgált időszakban egyfajta állandóság mutatható ki annak kapcsán, hogy az akadémikusok milyen aktívak voltak a hazai oktatási rendszer kiépítését illetően. A legkülönbözőbb pedagógiai és tanügyi innovációk vezető személyiségei, élharcosai voltak akadémikusok. Éppúgy megtalálhatjuk a körükben az összes jelentősebb vallás- és közoktatásügyi minisztert, mint ahogyan tag volt a magyar nyelvű tanítóképzés, később az izraelita tanítóképzés, a főreáliskola, az ipartanoda, az iparművészeti tanoda, a gyermekvédelem, a kisdédóvás, az orvosképzés, de akár még a matrózképzés, az oktatásstatistika, netán a népmesegyűjtés hazai megalapozója is. Hasonlóan széles körű az akadémiai reprezentációja a tanári professzionalizációs folyamatok kulcsintézményeinek: a tanárképzés és a tanárvizsgálás szervezetei, a gyakorló gimnázium, a különféle tanári és néptanítói egyletek, a kereskedelmi és ipari érdekkörök oktatási tanácsa vagy épp a tanügyi sajtó különböző

orgánumai is rendelkeztek közvetlen akadémikus kapcsolattal. Jellemzően ezek a tanügyekben is aktív szakemberek mintegy másodlagosan foglalkoztak oktatási kérdésekkel. Zömében akadémiai legitimációjuk nem a tanügyszervezésből vagy oktatási reformkoncepciójukból fakadt, hanem inkább fordított volt a viszony: szakmai felkészültségük, kapcsolatrendszerük és akadémiai rangjuk is elősegítette a tanügyi álláspontjuk érvényesítését.

Az akadémikusok egészen széles körében forogtak tehát közszájon az iskolarendszer kiépítésével kapcsolatos feladatok és lehetőségek, s az erre vonatkozó ötletek, megközelítések spektruma kifejezetten – sőt: meglepően – sokrétű volt. Ez a kutatási eredmény illeszkedik eddigi megfigyeléseinkhez, miszerint az Akadémia jellemzően törekedett nemcsak az egyes tudományágak között valamifajta arányosságra, kiegyensúlyozottságra, hanem az egyes diszciplínákon belül a paradigmák közötti eltéréseket is megjelenítette egy-egy akadémikus beavaslásával. A tanfériak (tanügyi szervezők, vezető oktatási szakemberek) sokszínű társasága teljes mértékben igazolja ezt a feltételezést.

Az Akadémiáig eljutó elméleti pedagógiai kutatók, korabeli neveléstudósok összetételében viszont csak a kezdetekben tapasztaljuk ugyanezt a sokoldalúságra törekvést. A reformkori seregszemle a fenti tézist erősíti: az akkor még szép számban előforduló, pedagógia iránt is behatóan érdeklődő akadémikusok között megtaláljuk a konzervatív katolikus pedagógia, a filantropizmus, Pestalozzi és Herbart hívét, a nőnevelés vagy épp a monitorrendszer követőjét. Azonban ez a sokszínűség gyorsan megszűnt: eleve lecsökkent az akadémiai legitimációval rendelkező, elméletileg is alaposan felkészült neveléstudósok száma. Ráadásul az Akadémia mind inkább egyetemhez való kötöttsége révén az a kevés pedagógiatörténetileg releváns tudós ugyanannak a konzervatív katolikus iránynak volt a képviselője. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a közoktatás kiépítéséért felelős tanfériak bőségesen lettek akadémikusok, miközben a kifejezetten elméleti pedagógiai felkészültséggel rendelkező tudósok körében a kiépülő közoktatás elméleti keretrendszerét biztosító nyugati (angolszász, német és francia) pedagógiai eszméknek csak az antitézisért képviselte akadémikus. Ez a kisiklás közel egy emberöltőn át érvényesült – fontos, további kutatásokat igénylő kérdés, hogy a kisiklás és a korrekció késlekedése érdemben hozzájárult-e a neveléstudomány tartós akadémiai visszaszorulásához.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült. Köszönöm Nagy Péter Tibor és Vincze Tamás segítő szándékú tanácsait.

Irodalom

- Balogh, P. (2007). *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Csokonai Kiadó.
- Benkóczy, E. (1928). *Pyrker első magyar tanítóképzője. Az egri érseki r. k. tanítóképző centenáriuma. Adatok a magyar tanítóképzés történetéhez*. Eger.
- Bényei, M. (1998). *A nemzeti és polgári kultúra felé*. Csokonai Kiadó.
- Bukodi, E., Goldthorpe, John. H., & Steinberg, I. (2022). The social origins and schooling of a scientific elite. Fellows of the Royal Society born from 1900. *The British Journal of Sociology*, 73(3), 484–504. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12958>
- Buzinkay, G. (2021). Ney Ferenc (1814–1889), az író, a forradalmár és a pedagógus. *Aetas*, 36(1), 44–71.

- Dombi, A. (2017). Fáy András, a jogtudós nevelő. In M. Homoki-Nagy & J. Hajdú (Eds.), *Ünnepi kötet dr. Zakar András c. egyetemi tanár 70. születésnapjára* (pp. 25–41). Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- Domokos, M. (2020). Móka bácsi és a mesék. Mozaikok Halász Ignác portréjából. *Néprajzi Hírek*, 4(1), 27–33.
- Fehér, K. (1997). Beély Fidél és a bakonybéli bencés tanárképzés. *Magyar Pedagógia*, 97(3–4), 235–245.
- Fehér, K. (2001). *Kerekes Ferenc*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Fehér, K. (2002). Egy angol népoktatási módszer sajtóvisszhangja a reformkori Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 118(3), 295–301.
- Fekete, G. (Ed.). (1975). *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Gelléri, M. (1908). *Matlekovits Sándor élete és működése*. Budapest.
- Gyomlay, Gy. (1912). *Emlékbeszéd Bartal Antal rendes tag felett*. Akadémiai Kiadó.
- Hell, J. (1995). *Medveczky Frigyes*. Akadémiai Kiadó.
- Hornýák, M. (2004). Brunszvik Teréz és óvodái. *Magyar Könyvszemle*, 120(4), 353–373.
- Juhász, I. (1969). *Gönczy Pál, a reformer pedagógus*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeum.
- Kéri, K. (2018). *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Kronosz Kiadó.
- Kiss, Zs. (in-press). Akadémikusok és társadalmi jellemzőik a századfordulótól II. világháborúig. In A. Cieger (Ed.), *Fejezetek a Magyar Tudományos Akadémia első 200 évéből*. ELTE HTK.
- Marosvári, A. (1992). Az Iparegyesület „Mesterinas-iskolája”, 1845–1847. *Történelmi Szemle*, 34(1–2.) 107–123.
- Mészáros, A. (1980). *Vandrák András filozófiai rendszere*. Madách Könyvkiadó.
- Nagy, M. (2009). Kétszáz éve született Szőnyi Pál (1808–1878), a neves pedagógus és ásványgyűjtő. *Magyar Református Nevelés*, IX(5), 28–35.
- Nagy, A. (2015). Kereskedelmi iskolák az oktatáspolitikai és a munkaerőpiac képviselőinek kerestüztében 1850 és 1906 között. *Képzés és Gyakorlat*, 13(3–4), 153–168.
<https://doi.org/10.17165/TP.2015.3-4.11>
- Náhlík, Z. (1986). *A kölcsönös tanítás módja népoktatásunk történetében*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Németh, A. (2002). *A magyar neveléstudomány fejlődése. Nemzetközi tudományfejlődés és recepció hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés*. Gondolat Kiadó.
- Németh, A. (1992). *Lubrich Ágost*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Öveges, J. (1942). Lutter Nándor (1820–1891). In Gy. Balanyi (Ed.), *Magyar piaristák a XIX. és XX. században. Életrajzi vázlatok* (pp. 157–166). Szent István Társulat.
- Pukánszky, B. (2005). *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani könyvekben*. Iskolakultúra.
- R. Várkonyi, Á. (1975). A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831. In Zs. P. Pach (Ed.), *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975* (pp. 9–28). Akadémiai Kiadó.
- Szelényi, Ö. (1917). *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Különös tekintettel a középiskolákra. A reformáció négyszázados jubileumára*. Grafikai Műintézet Wigand K. F.
- Szilágyi, M. (2025). Irodalmi érdem vagy iskolai végzettség? Arany János társadalmi mobilitása mint esettanulmány. *Pedagógia-történeti Szemle*, 8(2), 19–29.
<https://doi.org/10.22309/PTSZEMLE.2025.2.2>
- Szvorényi, J. (1891). *Emlékbeszéd Danielik János tiszteleti tagról*. Magyar Tudományos Akadémia.
- Tisza, I. (1983). Kenessey Albert, a magyar hajózási szakirodalom első jelentős művelője. In Dr. B. Czére (Ed.), *A Közlekedési Múzeum Évkönyve VI. 1981–1982* (pp. 343–354). Közlekedési Dokumentációs Vállalat.
- Ugrai, J. (2008). A gyakorlatias népoktatás jegyében. Pestalozzi eszméinek megjelenése Sárospatakon. *Iskolakultúra*, 18(1–2), 39–49.

- Ugrai, J. (2022a). Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcselit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága. *Tér és Társadalom*, 36(1), 40–58. <https://doi.org/10.17649/TET.36.1.3381>
- Ugrai, J. (2022b). Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárookra. *Korall*, 23(90), 5–25. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2022.04.001>
- Ugrai, J. (2023). Iskolaközpontok vagy kultúrrégió-centrumok? A reformkori iskolázás térbeli tagolódásának dilemmái a protestáns akadémikusok kollektív biográfiai jellemzőinek tükrében. *Educatio*, 32(2), 193–206. <https://doi.org/10.1556/2063.32.2023.2.2>
- Ugrai, J. (in-press). Az akadémikusok társadalmi jellemzői a Magyar Tudós Társaság megalakulásától a 19. század végéig. In A. Cieger (Ed.), *Fejezetek a Magyar Tudományos Akadémia első 200 évéből*. ELTE HTK.
- Vörös, A. (1975). A dualizmus évtizedei. In Zs. P. Pach (Ed.), *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975* (pp. 137–256). Akadémiai Kiadó.
- Vössing, K. (Ed.). (2002). *Biographie und Prosopographie. Internationales Kolloquium. Zum 65. Geburtstag von Anthony R. Birley*. Franz Steiner Verlag.

ABSTRACT

TEACHERS, EDUCATIONAL EXPERTS, AND SCHOLARS OF EDUCATION AT THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES IN THE 19TH CENTURY

János Ugrai

Keywords: Hungarian Academy of Sciences, academic elite, teachers, elite of educational science, 19th century

We analyze the first three generations of members of the Hungarian Academy of Sciences—celebrating the 200th anniversary of its founding—based on the collective biographical database created for the bicentenary. Our aim is to determine what proportion of the 19th-century academic elite consisted of teachers, educational experts, and scholars engaged in the theory of education. This allows us to see vividly how, as the Academy gradually developed into a more professional scientific institution, the number of teachers reaching the peak of the intellectual elite declined—quite rapidly. At the same time, during the establishment of the national education system, virtually every representative of educational innovation and every key figure in educational administration became an academician—regardless of their scientific excellence. The same, however, cannot be said of scholars of education. Up until the mid-19th century, educational scholars displayed remarkable thematic diversity. This openness disappeared by the final third of the century: educational science came to be represented exclusively by advocates of conservative Catholic pedagogy. It was not until the early 20th century that even a knowledgeable expert on Herbart was admitted to the academic elite, while newer approaches remained excluded for even longer.

Magyar Pedagógia, 125(4). 239–255. (2025)
<https://doi.org/10.14232/mped.2025.4.239>

Ugrai János: <https://orcid.org/0000-0001-7200-3006>
Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet
3515 Miskolc-Egyetemváros, C/1 II. em. 215.
janos.ugrai@uni-miskolc.hu